

Б82

2660p

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

БОРЕЦЬКИЙ ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

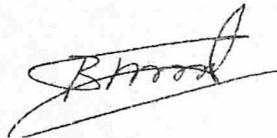
УДК 811.161.2'366.5

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ВІДНОШЕННЯ У СФЕРІ СЕМАНТИКО-
ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

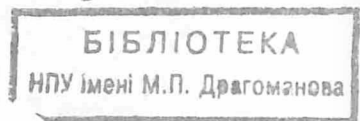
НБ НПУ

100207690

Київ – 2008

5708

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського Міністерства освіти й науки України

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
СЛОБОДИНСЬКА Тамара Степанівна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
доцент кафедри української мови
й загального мовознавства.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
БОЙКО Надія Іванівна,
Ніжинський державний педагогічний
університет імені М. Е. Гоголя,
професор, завідувач кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент,
ЯСАКОВА Наталія Юріївна,
Національний авіаційний університет,
доцент кафедри українознавства.

Захист дисертації відбудеться 17 червня 2008 року о 14.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано " 14 " травня 2008 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У розмовному та художньому мовленні існує тенденція до активної взаємодії семантичних і функціональних властивостей слова, що є універсальним мовним знаком. Відносно повільна зміна кількості лексем, потреба в номінації все більшої кількості явищ, а також індивідуальна психологічна опосередкованість мовлення зумовлюють явища перехідності. Постає потреба міждисциплінарних досліджень слова, які б узагальнили причини, механізми й моделі внутрішньої динаміки словесного знака. Такі процеси мисляться на тлі певної знакової сталості мови й передбачають перетворення мовних одиниць внаслідок взаємодії між собою їх або їхніх значень. Подібні перетворення номінуються в мовознавстві терміном *транспозиція*. Більшість науковців визнає транспозицію явищем сфери синтагматики (Ю. С. Азарх, І. В. Арнольд, В. В. Бабайцева, А. О Колесников, Г. В. Колшанський, О. О. Тараненко, Л. Ю. Шевченко тощо) й називає її по-різному: транспозиція (Ш. Баллі), трансляція (Л. Теньєр), деривація (Є. Курилович), конверсія (О. І. Смирницький), трансформація (В. М. Мігірін), конденсація (В. В. Мартинов). Отже, транспозиція як явище перенесення значення на готовий звуковий комплекс об'єднує конкретніші семантичні процеси, які є механізмами подібних перенесень: десемантизація й генералізація, метонімія й метафора, багатозначність й омонімія тощо.

Актуальність теми. Відомо, що вивчення транспозиційних явищ на рівні слова, граматичної категорії, речення не складає особливих труднощів, тоді як на рівні семантико-граматичних категорій (за старою номенклатурою – розрядів) є непротим, бо вони вже самі по собі є специфічною цариною синкретизму, взаємодії й поступового взаємопереходу власне семантичного й граматичного. Інтерес викликають зокрема семантико-граматичні категорії (СГК) іменника – центральної частини мови, яка найтісніше пов'язана з безпосереднім відображенням розчленованої дійсності у свідомості людини. Зміни в таких категоріях охоплюють семантику лексеми, її морфологічні й частково синтаксичні значення.

У сфері іменника української мови раніше досліджувалися явища, які спричиняють транспозицію в його СГК (розширення й звуження значення слова, полісемія, лексико-семантичний словотвір, метафоризація та метонімізація), проте в українській лінгвістиці ще не здійснювалося об'єднання цих явищ за спільною ознакою. Загальні зауваження щодо структури СГК усіх частин мови в українському

мовознавстві зробили О. К. Безпояско, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. О. Горпинич, А. П. Загнітко, М. В. Леонова, М. Я. Плющ, О. О. Прокопчук, сьогодні вже є дослідження зі з'ясування структури окремих, „більш граматикалізованих” СГК іменника (Л. Алтинцева, О. Микитюк, О. Петровська, І. Погрібний тощо), здійснені також спроби цілісного аналізу транспозиційних явищ в окремих сферах, переважно в граматичних категоріях різних частин мови та в синтаксисі (А. Джура, Н. Гуйванюк, О. Піддубська, С. Шабат-Савка), проте залишається чимало семантичних явищ, які є недослідженими й транспозиційно релевантними при правильному виборі предмета й методології дослідження. Зокрема, недослідженим в цьому аспекті залишається слово як носій узагальненого категоріального значення та пов'язаних із ним перехідних СГК. В україністиці поки що немає цілісних інтерпретацій міжрівневих категорій та динамічних процесів, що відбуваються в них.

Мета і завдання дослідження – з'ясувати загальне внутрішнє структурування семантико-граматичних категорій іменника української мови й описати їхні транспозиційні можливості.

Для досягнення мети передбачено розв'язання часткових завдань:

- 1) уточнити граматичний статус і склад СГК іменника;
- 2) визначити критерії поділу іменників на СГК;
- 3) з'ясувати поняття „транспозиція” стосовно СГК іменника й окреслити відповідно параметри дослідження;
- 4) описати типи реалізації транспозиційних відношень СГК іменника за встановленими параметрами;
- 5) описати лексикографічно фіксовані, авторські й okazіональні транспозиційні відношення СГК іменника, акцентуючи увагу на узуальних випадках;
- 6) виявити й описати функціонально-стилістичні особливості транспонованих семантико-граматичних значень іменника;

Об'єктом дослідження є іменники, які зазнали транспозиції або модифікації у сфері СГК.

Предметом дослідження є усталені й частково okazіональні транспозиційні явища у сфері семантико-граматичних категорій іменника, а також різнорівневі фактори, що їх спричиняють.

Методи дослідження спираються передовсім на діалектичний зв'язок предметів зовнішнього світу з їхнім розчленованим

відображенням у мові й мовленні, на асиметрію мовного знака. Специфічність предмета дослідження (транспозиційні відношення) виокремила трансформаційний та опозиційний методи як одні з основних, оскільки саме явище транспозиції передбачає наявність одиниці та її протичлена (опонента) у певному парадигматичному ряді. Аналізуючи узуальний план транспозиції, широко використано прийом аналізу лексикографічних дефініцій, а при дослідженні okazіонального аспекту – референційний прийом. При диференціації й аналізі релевантних одиниць на різних рівнях застосовувалися дистрибутивний, компонентний, контекстуальний, порівняльний та стилістичний види аналізу.

Досліджуваний матеріал було зібрано методом суцільної вибірки: за допомогою референційного або денотативного аналізу встановлювалося, чи є значення кожного з іменників первинним / похідним, тобто чи відбулася транспозиція. Для цього з'ясовувалося, чи має місце називання одним і тим же мовним знаком іншого денотата.

Фактичний матеріал. Дисертаційне дослідження, відповідно до поставлених завдань, виконувалося на мовному та мовленнєвому матеріалі. Перший добирався зі „Словника української мови: В XI томах” як найповнішої на час виконання дисертаційного дослідження лексикографічної праці методом аналізу словникових дефініцій та лексико-семантичних варіантів, частково – зі „Словника іншомовних слів”. Інша частина фактичного матеріалу – речення з виявами транспозиції SGK в синтагматиці, дібрані методом суцільної вибірки з прозових творів класичних та сучасних авторів (Ю. Андрухович, В. Винниченко, О. Гончар, Б. Грінченко, О. Довженко, О. Забужко, П. Загребельний, М. Коцюбинський, В. Підмогильний, М. Старицький, М. Стельмах, Т. Шевченко); з метою уникнення стилістично орієнтованого вибору – з деяких періодичних та наукових видань. Картотека дослідження становить близько 3000 речень. Всього фактичний матеріал нараховує більше 5000 одиниць.

Наукова новизна дослідження полягає у витворенні цілісної концепції SGK іменника, з'ясуванні його транспозиційних і пов'язаних із ними словотвірних, стилістичних й експресивних потенцій; у з'ясуванні транспозиціогенних факторів на усіх значущих рівнях мови: від морфемного до фразеологічного й синтаксичного, у визначенні місця іменникового лексико-семантичного словотворення в транспозиційних процесах.

Теоретичне значення. Результати роботи доповнюють граматичну функціоналістику української мови, а саме одну з її

центральної категорії – іменник. Покладено початок функціонально-семантичному вивченню міжрівневих категорій та їхніх транспозиційних значень, що може стати поштовхом до розроблення цього аспекту на матеріалі інших повнозначних частин мови.

Практичне значення. Висновки й наукові узагальнення дисертаційного дослідження можуть використовуватися в укладанні теоретичних курсів з граматики для вищої школи, вплинути на методiku викладання у шкільному курсі тем „Іменник”, „Лексико-граматичні розряди іменника”; переструктурування підручників та відповідних програм. Практичний результат дослідження – словник транспозиційних відношень з вказівкою на пряму й механізму перенесення значень, який містить близько 2300 лексико-семантичних варіантів, що засвідчують зміну SGK-статусу вихідного іменника. Результати роботи можуть бути застосовані в галузі практичної стилістики, кібернетики тощо.

Впродовж 2005 – 2007 років у Вінницькому соціально-економічному інституті Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” проводилась експериментальна апробація матеріалів дисертаційного дослідження. Впровадження науково обґрунтованих теоретичних положень і практичних рекомендацій засвідчило, що здобутки дисертаційного дослідження “Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних відношень іменника” можуть ефективно використовуватися у навчальному процесі вищих навчальних закладів.

Апробація. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати дисертаційного дослідження були апробовані на Всеукраїнській науковій конференції „Актуальні проблеми філології та перекладознавства” (м. Хмельницький, травень, 2005), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 80-річчю С. П. Бевзенка (м. Одеса, вересень 2005), Міжнародній науковій конференції „Проблеми типології граматичних одиниць” (м. Рівне, листопад, 2005), Всеукраїнській науковій конференції “Іван Ковалик і сучасне мовознавство” (м. Івано-Франківськ, травень 2007).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в семи публікаціях, серед яких шість статей у виданнях, визначених ВАК як фахові.

Обсяг і структура. Дисертаційне дослідження складається з таких структурних компонентів: вступ, перелік умовних скорочень, два розділи, висновки, джерела фактичного матеріалу та їх позначення, використана література (251 найменування) та додатки, які містять

зведена таблицю основних транспозиційних відношень у SGK іменника й словник узуальних транспозиційних відношень, складений на основі „Словника української мови: В XI томах”. Основний текст дисертаційного дослідження займає 162 сторінки, загальний обсяг роботи – 212 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, теоретико-методологічні засади дослідження, вказано на зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету й завдання дисертації, з'ясовано об'єкт і предмет дослідження, його джерельну базу, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, подано інформацію про апробацію й публікацію результатів дослідження.

У першому розділі “Структура й транспозиційні параметри SGK іменника” здійснюється аналіз найпоширеніших теорій щодо структури SGK й аргументується доцільність традиційного поділу SGK на п'ять категорій, пояснюється їхня семантична природа, дихотомічний поділ (за семантичними, граматичними й опозиційними ознаками), а також закладаються основи їхнього розгляду в світлі теорії функціонально-семантичного поля.

У лінгвістичній науці існує стійка традиція виділяти в граматичній категорії іменника декілька SGK або, відповідно до традиційної номенклатури, лексико-граматичних розрядів. У різні періоди науковці виділяли певну кількість SGK іменника: від трьох (В. Меморський, П. Соколов) до восьми (В. Виноградов, Л. Щерба, М. Шанський). Більшість науковців головною ознакою SGK називає специфічне співвідношення лексичного й граматичного значень, що скеровує відповідним способом і вибір критеріїв розмежування та аналізу SGK. Аналіз лінгвістичного матеріалу наводить на думку, що спільною й найзагальнішою семантичною настановою для об'єднання різних розрядів в одне класифікаційне ціле може слугувати ступінь розчленованості предмета, що відображується у свідомості мовця. На цій основі під спільним таксономічним знаменником можуть бути об'єднані лексико-граматичні значення „загальний”, „недискретний”, „абстрактний” як значення, що репрезентують денотат з більшою мірою абстрагування й меншою мірою розчленованості.

SGK іменника наочно демонструють зону перехідних значень від власне семантичного до граматичного в мові. Ступінь

граматикалізації й грамати́калізація типових іменникових значень власне й робить SGK предметом вивчення морфології. Отже, SGK іменника репрезентують зону перехідності від лексичного до грамати́чного в мові й мають ієрархічну будову, що зумовлюється родовим характером підкатегорії „конкретні іменники”. Опозиції в межах SGK бінарні (для значень, не пов’язаних з макрокатегорією кількості) й тернарні (для значень, пов’язаних з макрокатегорією кількості).

Вияви транспозиції у сфері SGK іменника розглядаються як особливі динамічні процеси, тобто поява нових значень на тлі відносної знакової сталості мови. У контексті дослідження – це вмотивоване називання наявними в мові іменниками таких нових денотатів, мовне відображення яких спричиняє перехід цих іменників до інших SGK. Транспозиція, в історичному висвітленні цього поняття, має ширше і вужче значення. Ширше поняття транспозиції включає будь-які зміни мовних одиниць різних рівнів (лінгвістичні та лінгвальні, формальні та семантичні, рефлексивні або створені навмисно); вужче значення – це певний узагальнювальний параметр, що включає низку семантичних змін, при яких відбувається вмотивоване певним семантичним механізмом перенесення або перехід нового значення на готовий звуковий комплекс.

Дослідження транспозиційних відношень іменникових SGK-значень передбачає з’ясування двох аспектів: з одного боку, сукупності семантичних явищ, які ми називаємо транспозицією; з іншого, – диференційних семантичних ознак одиниць (об’єкт), які прогнозують певним способом відповідні зміни (предмет дослідження). Враховуючи наведені вище міркування щодо семантичної структури SGK іменника, пропонуємо їхній короткий огляд, зокрема концентровані семантичні й грамати́чні ознаки, а також зумовлені ними особливості транспозиційних відношень.

Семантичні ознаки конкретних іменників:

- 1) позначають окремі матеріальні предмети: *дім, двері, озеро, листок, телефон;*
- 2) позначають сукупності вищезазначених предметів та речовини: *пісок, спирт, козацтво, бадилля, гарбузиння;*
- 3) позначають власні назви як ідентифікатори реальних предметів та осіб: *Антарктида, Борис, Валентина, Сосонка, Чорний Ліс.*

Грамати́чні ознаки конкретних іменників:

визначаються родовим характером категорії, а отже, її подальшим членуванням на видові SGK. Можуть маркуватися окремими суфіксами конкретності (*-тель, -ник, -ач* тощо).

Семантичні ознаки абстрактних іменників:

- 1) позначають узагальнені ознаки й є переважно віддієслівними та відприкметниковими дериватами;
- 2) володіють власне граматичним значенням предметності;
- 3) мають здатність за певних, частково транспозиційних, умов виражати більший або менший ступінь семантичної абстрактності.

Граматичні ознаки абстрактних іменників:

- 1) мають звужену числову парадигму (в нетранспозиційних контекстах вживаються тільки в однині: *темперамент, приїзд, збільшення*; назви деяких дій, обрядів, ігор, свят, виражені тільки формою множини: *заручини, жмурки, стосунки, іменини*);
- 2) утворюються за допомогою суфіксів *-ість, -ин(-а), ан(-я), -изн(-а), -енн(-я), -ов(-а), -анин(-а), -ство(-о), -к(-а), -ізм /-изм, -ацій(-а)* тощо: *милість, хоробрість, давнина, білизна, сходження, побудова, біганина, убозтво, критика, комунізм, варіація*.

СГК „власні – загальні іменники” – найменш граматикалізована категорія, яку значна кількість лінгвістів схильна вважати власне семантичною. Про граматичну різницю між крайніми репрезентантами СГК може йтися лише в аспекті звуження числової парадигми топонімів й астронімів, що має цілком реальну екстралінгвальну мотивацію. Отже, СГК “власні – загальні іменники” об’єднує семіми бінарно протиставлених значень: узагальнено-предметних (*хлопець, ріка, вулиця, пес*) та власне номінативних, індивідуальних (*Богдан, Дністер, Хрещатик, Дружок*). Усі оніми мають опозитивні апелятивні значення, але апелятиви тільки теоретично у мовленнєвій практиці повністю співвідносяться з онімами як видовими поняттями. Оскільки ми досліджуємо динамічні процеси у сфері іменників, а власні назви часто мають аналітичну будову, доцільним вважаємо виокремлювати серед власних номінацій як об’єкт вивчення власні іменники. Вони складають такі семантичні групи: а) назви астро-географічних реалій; б) назви істот; в) назви окремих предметів духовної культури (артефакти); г) назви організацій.

Основні ознаки появи транспозиційних значень „власні” та „загальні” – це поява індивідуального / ідентифікувального або узагальненого значення відповідно.

Решта іменникових СГК мають низку транспозиційних ознак, пов’язаних з макрокатегорією кількості (подільності). Зокрема, СГК „дискретні – недискретні іменники” – одна з найбільш вивчених у граматичному плані. При аналізі транспозиційних відношень у структурі СГК “дискретні – недискретні іменники” особливу увагу звертаємо на

правобічну підкатегорію, оскільки дискретні імена, поруч із загальними, є ядром конкретних імен й іменника як такого, тому не вирізняються особливими ознаками (володіють ними переважно в повному обсязі). Транспозиційна релевантність СГК-значень інших категорій визначається встановленням появи зазначених семантичних рис підкатегорії „дискретні”. Підкатегорія „недискретні”, як і „власні іменники”, в лінгвістичній інтерпретації вже включає транспозиційні значення, тому необхідно при її аналізі чітко відрізнити етимологічні узуальні транспозиції й „живі” метонімічні перенесення. Значна увага має бути приділена появі квантитативно-дистрибутивних відношень як екстралінгвальної пресупозиції виникнення семантики дискретності / недискретності.

СГК збірних іменників розпадається на два типи утворень: а) іменники, співвідносні з іншими (без збірного значення): *студентство* – *студент*, *старостат* – *староста*, *генералітет* – *генерал*; б) іменники, неспіввідносні з іншими: *бурячиння*, *порохня*, *садовина*, *тлінь*, *хмиз*, у тому числі, й конотативно марковані (*бридота*, *гідота* тощо). Тип а), позбавлений конотативних відтінків, виявляє транспозицію передовсім метонімічного характеру, тип б), маючи сему нечленованості або / і конотативну сему, транспозиціонується за метафоричним механізмом з відтінком характеристики. Окрім цього, частина збірних іменників має суфікси, омонімічні з суфіксами абстрактності й виявляє пов'язані з цим специфічну транспозицію, яку, на нашу думку, попри наявність метонімічного механізму перенесення, потрібно розглядати окремо. Іменники, які не містять формантів, омонімічних із суфіксами збірності, переходять до збірних без додаткових мотивацій. Єдиною умовою аналізу таких транспозицій, при відсутності у значної частини вторинних збірних іменників суфіксів збірності, є визнання СГК-значення збірності як змістової структури лексеми в цілому. Частина еміграційних транспозицій СГК „збірні”, зокрема до СГК-значень, які не мотивуються суфіксами, конотацією й метонімією, розглядаються окремо як випадки десемантизації суфіксального значення збірності. Зазначимо також, що на стрункість категорії „одиничні” здійснює вплив мовна традиція, яка відображає особливості засвоєння, поширення, прагматичної й культурної ваги тих чи інших одиниць.

Одиничні імена, як і збірні, транспозиційно поповнюються іменниками, в яких на основі наявних квантитативних сем розвивається змістова структура „одиничний” (встановлювалася наявність специфічного референційного співвідношення зі збірними й недискретними); еміграція одиничних до інших СГК здійснюється за

різними механізмами з обов'язковою десемантизацією суфікса одиницності *-ин* або його конвергенцією з омонімічними суфіксами збірності й речовинності. Конглотинація відповідно суфіксів збірності – аугментативності та одиницності – зменшеності, про що зазначалося вище, прогнозує появу зазначених конотативних нашарувань у похідних семантемах.

Спостереження над неоднорідністю SGK іменника, а також врахування їхніх інтегральних семантичних та опозиційних ознак засвідчують чіткий розпад SGK на дві групи. Перша група реалізує якісно-градаційні семантичні відношення предметності („загальні – власні іменники”; „конкретні – абстрактні іменники”), друга – квантитативно-дистрибутивні відношення предметності („дискретні – недискретні іменники”, „одиничні іменники” та „збірні іменники”).

Шляхом статистичного аналізу встановлено, що метафорично-метонімічні перенесення становлять найпродуктивніший тип у сфері транспозиційних значень SGK іменника. Окрім усталених випадків транспозиції SGK іменника, про які йшлося вище, існує зона потенційних транспозиційних відношень. Це стосується передовсім іменників відкритої семантико-граматичної опозиційності: загальні назви (вільно переходять у власні), речовинні назви (вільно переходять у неречовинні). Транспозиційні відношення у своїй основі спричинені різними формально-семантичними механізмами (метонімією, метафорою, синекдохою, контамінацією, дивергенцією, конотацією, інтерференцією, десемантизацією, дефразеологізацією, синтаксичною позицією тощо), які є відправною точкою їхнього аналізу.

Другий розділ “Реалізація транспозиційних відношень у сфері семантико-граматичних категорій іменника” – власне аналіз транспозиційних відношень у сфері SGK іменника, який здійснено у два етапи: проаналізовано кількісно найрепрезентованіші метафорично-метонімічні транспозиції (гіпотетично припускалося, що такі відношення можуть мати особливості у SGK із власне семантичною й квантитативно-дистрибутивною домінантою, тому здійснено розгляд транспозиції окремо для кожної групи SGK), далі було розглянуто транспозиційні відношення за порядком зменшення їхньої регулярності й кількісного представлення (конверсія, конвергенція й дивергенція, синтаксично зумовлені транспозиції тощо).

При розгляді транспозиційних відношень досліджуваних одиниць передусім виокремлено іменники абсолютної синтагматичної природи (IACП). Це іменники, які здатні виявляти повноту значення, тобто співвіднесеність з конкретним референтом, а також виявляти SGK-

статус тільки в певному контексті. Сюди належать: а) іменники, які представляють високий або найвищий ступінь узагальнення предмета як філософської й екзистенційної категорії, його частини або складного цілого, що виявляється в одиницях власне синтагматичної природи, „первинно порожніх” за своєю референційною віднесеністю (*комплекс, об’єкт, предмет, річ, система, частина, компонент, ознака, властивість* тощо: *поламаний предмет – предмет дискурсу; частина інформації – частина грошей; садово-городній комплекс – комплекс послуг* тощо); б) іменники, які вказують на протяжність та межі абстрактних і конкретних реалій (*кінець, початок, середина, периферія, частина, центр: кінець перегляду – кінець нитки; центр круга – центр уваги; периферія області – периферія граматичної категорії* тощо); в) іменники, які позначають функціональну сукупність ідеальних чи матеріальних об’єктів (*база, запас, результат, резерв, ресурс, сфера, ядро: запас продуктів – запас знань; військова база – інтелектуальна база* тощо); г) частина іменників-девербативів, з суфіксом *-ач, -ор, -изатор*, які імплікують абстрактно-конкретного неактуалізованого агенса дії (*сповільнювач, прискорювач, поширювач, амортизатор, каталізатор: поширювач листівок – синтаксичний поширювач; каталізатор хімічної реакції – каталізатор економічного розвитку*); д) частина іменників деад’єктивів, що характеризують невизначений предмет (*гидь, погань, темінь* (пейоративна конотація); *всячина, дрібниця, пустяковина* (меліоративна конотація)). Вони не належать до SGK іменника, оскільки не мають спільних семантичних і пов’язаних з ними граматичних ознак, але співвідносні в контексті із SGK-значеннями, поповнюються за подібними механізмами й розглядаються нами для повної репрезентації іменникових лексем.

Метафорично-метонімічні перенесення є найсимптоматичнішим механізмом транспозиції у сфері SGK іменника. Семантико-граматичного значення “абстрактні” внаслідок метафоризації набувають передовсім предметні й недискретні іменники. Механізм таких перенесень функціональний. Виняток становлять близько десятка одиниць (бл. 2 %) семантичної групи “спортивно-акробатичні трюки” (*бочка, змійка, навис, свічка, шпагат, штопор* тощо), вторинна номінація в яких здійснюється за візуально-асоціативною схожістю. Транспозиційна схема $Sub \rightarrow Sub_{abstr}$ представлена такими трансформаційно-тематичними групами:

1. Просторові константи $\rightarrow$ їх абстрактні асоціанти + конотація: *авансцена, атмосфера, баласт, вісь, віха, джерело, дзеркало, згусток.*

2. Недискретні субстанції → їх абстрактні асоціанти + конотація пейоративності: *багно, бруд, жовч, каламуть, наліт*.
3. Предмети з яскравою диференційною ознакою → їх абстрактні асоціанти + конотація: *клеймо, пляма, тавро, фібра*.

Порівняно з метонімічними перенесеннями, метафоричні фіксуються у словнику більш послідовно. Основні транспозиційні схеми:

1. Інструмент / виконувач дії → дія: ванна, варта, гайдук, гонг, грим, дзвін, дзвінок, душ, жереб, заявка.
2. Місце дії → дія: вигул, водопій, доступ, купіль, попас, притулок. Носій ознаки → ознака: гниль, козир, контакт, настій, національність, новосілля, патент, пейзаж.
3. Результат дії → дія: виграш, жниво, зарис, заробіток, засада, загор, зруб, надріз.

Транспозиційні відношення у сфері СГК, що поповнюють конкретні іменники, мають узагальнений зміст, оскільки підкатегорія „конкретні” родова й у плані поповнення може бути представлена частковими моделями. Прагматична настанова „опредмечений процес дії – результат дії” репрезентує найсимптоматичніший тип транспозиційних метонімічних відношень цієї схеми. На матеріалі досліджуваного лексикографічного джерела зафіксовано понад 290 таких одиниць, наприклад: *виділення, викривлення, виписка, виплата, виплід, випорожнення, випуск, виріст, висів, вишивання, відбал, відвід, віддзеркалення*.

Аналіз імміграційного поповнення центральної зони підкатегорії „власні іменники” (одиночні астрономічні й географічні об’єкти) тільки частково може бути предметом нашого дослідження. Узуально закріплену транспозицію репрезентують тільки дві структурно-тематичні групи: а) назви сузір’їв як специфічні види метафор (перенесення з назви предмета за зовнішньою схожістю): *Лебідь, Трикутник, Орел, Дельфін, Лисиця, Ліра, Стріла*; б) назви двох прагматично найважливіших астрономічних об’єктів, номінованих за метонімією: *земля – планета Земля, місяць – орбіта Місяця*.

До транспонантів умовно метонімічного характеру відносимо також низку топонімів (переважно мікротопонімів), в назвах яких чітко проглядається суміжність із реальними особливостями локалізації, природи топоніма, наприклад: *Захід, Схід, Гора, Піски, Січ, Поділ, Узвіз, Низ, Верх*. Найчисельнішою групою, яка репрезентує перехід загальних та абстрактних назв до власних найменувань, є семантично немотивовані перенесення або такі, семантичну мотивацію яких встановити важко: „*Арсенал*”, „*Більшовик*”, „*Жовтень*”, „*Сокіл*”, „*Гамалія*”, „*Кобзар*”.

„Веселка”, „Вир”, „Київ”.

Найбільш представлені узуально закріплені транспозиції за схемою $Sub_{\text{онум}} \rightarrow Sub_{\text{арел}}$: *берлин, бостон, браунінг, гавана, дизель, їуда, колос, кольт, наган, ом, перун, рентген, сирена, уран, химера, цейс*. Усі транспозиційні відношення схеми $Sub_{\text{онума}} \rightarrow Sub$, де Sub – будь-який відмінний від власної назви, за характером мотиватора поділяються на відантропонімічні (*бодо, бодоні, біржа, веджсвуд, буль, вебер, вольт, гаус*), відміфонімічні (*геркулес, герострат, гіацинт, голаф, едін*) та відтопонімічні (*бордо, бостон, гавана, лабрадор, мокко, пістоль, сотерн*).

Транспозиційні відношення у сфері онімів здійснюються переважно в напрямку поповнення загальних іменників, окрім назв артефактів та організацій, і завжди супроводжуються додатковими семантичними нашаруваннями культурологічного та констативного плану.

Для імміграційних транспозицій, що поповнюють кожную з підкатегорій „дискретні – недискретні”, метафоричні перенесення майже не характерні. Це пов’язується з тісною денотативною кореляцією опозиційних значень, їхньою квантитативно-дистрибутивною природою. Поповнення правобічної підкатегорії „недискретні іменники” здійснюється в таких семантичних групах:

1. Предмет (істота) $\rightarrow$ матеріал (сировина): *бирка, білка, бук, брус, видра, вільха, волос, вус, дерево, дошка, дуб*.
2. Істота (її частина, рідко предмет) $\rightarrow$ страва: *білуга, гуска, каплун, карась, короп, кріль, куприк, куріпка*.
3. Предмет $\rightarrow$ маса предметів, які набувають властивостей речовини: *бульба, колючка, корал, кросна, обліпиха, олива, плотва, риба, сардина*.
4. Прилад (предмет) $\rightarrow$ речовина, що виконує аналогічну функцію: *очисник, охолоджувач, стимулятор, підкладка, підстилка, поглинач*.

Найширша транспозиційна зона – перехід абстрактних іменників на позначення дії до недискретних як результату дії (*виділення, видаток, вилов, виплата, висів, витяжка, вихід, відшарування, друк, здача*) або знаряддя цієї дії (*жуйка, закуска, заливка, заправка, ізоляція, кредит, набивка, наркоз*).

Поповнення підкатегорії „дискретні” за рахунок правобічних значень СГК „дискретні – недискретні іменники” має значне поширення. Такі перенесення розподіляються на дві нерівновеликі групи – за механізмами синекдохи (*алмаз, асфальт, бинда, бинт, білило, булат,*

гіпс, камінь, канат, картон) та метонімії (*дим* (хата як одиниця), *кінострічка* (кінофільм), *паша* (поле для випасу), *покрив* (речовина як скінчений предмет).

Взаємопереходи в СГК „дискретні – недискретні іменники”, а також поповнення кожної з підкатегорій за рахунок інших СГК-значень (міжрівневий перехід) пов'язані переважно з трансформацією кількісно-розподільних значень, відношеннями членованості – нечленованості в межах однієї лексеми, що сприяє реалізації переважно метонімічно-синекдотичних переносів.

Транспозицію за схемою $\text{Sub} \rightarrow \text{Sub}_{\text{coll}}$ найповніше реалізують 339 лексем (на матеріалі зазначеної лексикографічної праці). Вирізняються три механізми переносу: метафора (*армія, арсенал, батарея, гарем, кіш* тощо); метонімія (*артилерія, аудиторія, вахта, весілля, експорт, жнива, злого*) – при транспозиції з дискретних та абстрактних іменників та конвергенція – при поповненні абстрактними, які містять афікси, омонімічні зі збірними (*біднота, бідарство, панство*). Основну масу транспонованих за вищезазначеною схемою становлять метонімічні перенесення (понад 300). Їхня тематична диференціація базується на генералізації периферійних денотативних сем. Еміграційні транспонанти з підкатегорії „абстрактні” поділяються на чотири групи з генералізацією таких сем:

1. Множинності учасників процесу або носіїв ознаки (осіб), представленої вихідною абстрактною семантемою: *аристократія, адвокатура, весілля, випуск, двір, демократія, влада, десант, дозор, екскурсія, експедиція* тощо.
2. Множинності предметів, узагальнених в номінації певної галузі культури чи діяльності: *гастрономія, геральдика, господарство, гідротехніка, експорт, забезпечення, імпорт, кореспонденція* тощо.
3. Множинності артефактів, що міститься в абстрактних назвах виду, стилю мистецтва та в родових назвах: *архітектура, демонологія, драматургія, готика, епос, іконографія, література, сатира, творчість* тощо.
4. Множинного результату процесу: *виплід, збір, зібрання, об'єднання, опорос, перепій, першодрук, схід*.

Еміграційні транспозиції з СГК-підкатегорії „дискретні”, що поповнюють тематичну групу „назви осіб”, мають значне місце, здійснюються за більш прозорими метонімічними перенесеннями (без залучення латентних потенційних сем) й поділяються на такі групи за генералізацією сем: а) множинності складових денотата, номінованого

вихідною назвою (*авіація, артилерія, батарея, екіпаж, електротехніка, зав'язь, залога, засада, застава, кухня, омоніміка, оптика, орда, піхота, світ, секція, словник, факультет*); б) сукупності осіб, що локалізуються у / на певному об'єкті, номінованому вихідною назвою (*аудиторія, гальорка, двір, кабінет, колонія, корпус, палата, курінь, парафія, подвір'я, салон, село, станція, табір, ярмарок*); сукупності осіб, що є учасниками певної установи, назва якої слугує вихідною для транспонування (*адміністрація, апарат, бюро, міліція, поліція, сейм, секретаріат, управа*).

Еміграційні транспозиції з СГК „одиничні” можливі тільки у випадку словотвірної конвергенції, зумовленої оморфністю одиничного, збірного й речовинного суфіксів *-ин-*, або при втраті одиничним суфіксом *-ин-* значення одиничності (десемантизація). Тематична група „назви плодів й овочів” частково виявляє транспозицію $Sub_{indiscr} \rightarrow Sub_{sing}$ (*виращування картоплі – три картоплі; багато хліба – кілька хлібів; сіяти боб – п'ять бобів*), частина виявляє хитання у подібному вживанні (*посів буряків / буряка; врожай соняшників / соняшника*), а більшість одиниць зазначеної групи не виявляє транспозиції взагалі. Широко функціонують конотовані вторинні семантими одиничного значення на позначення назв осіб, транспоновані зі збірних, які первинно мають негативну оцінку й позначають назви осіб і предметів: *гидь, голота, злидота, негідь, наволоч, німота. Якщо цей німота так говорить про нас, то цього не може не знати великий фірер Адольф Гітлер* (Ю. Андрухович). Перехід збірних до одиничних без набуття останніми конотативних відтінків трапляється рідко: *начальство* (його окремих представник), *кандидатура* (її окремих представник) тощо. Транспозиційні відношення в СГК „одиничні” в більшості випадків мотивовані експресивно-оцінними погребам мовлення або невизначеним речовинно-предметним статусом окремих іменників.

Конверсія як механізм транспозиції розглядається щодо словотвірної релевантного ізолювання певної граматичної форми, коли конверсивно зумовлені транспозиційні відношення мають значне представлення, зокрема:

1. У СГК-підкатегорії „абстрактні”: а) частині загальноживаних абстрактних іменників типу *веселість / веселоці; заздрість / заздроці; гордість / гордоці*; б) в частині спеціальних абстрактних слів-термінів, які зазвичай мають тільки звужену числову парадигму: *високі температури, низькі тиски, високі швидкості*.
2. У СГК-підкатегорії „недискретні”: а) в іменниках, які позначають різновиди сипучих, летких або рідких речовин у побуті та на

виробництві (в науковому стилі): *гази, води, соки, вина, грязі, спирти, кислоти, цукри*; б) в іменниках, які позначають суцільні маси речовини або великий простір, заповнений ними: *ячмені, пшениці, дощі, сніги*.

Широко побутують в розмовному мовленні конверсивні транспозиції за схемою $\text{Sub}_{\text{discr}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{coll}}$, репрезентуючи словотвірне ізолювання грамеми однини. Це тематична група „назви сукупностей осіб + конотація” (*погнали німця, ледачий студент, перемогти ворога* тощо).

Дивергенція як транспозиціогенний фактор виявляє себе у двох різновидах – словотвірному та семантичному. Словотвірний різновид полягає: а) у використанні омонімічних афіксів або аналогічного способу словотворення при одному і тому ж твірному слові: *вид, забій, загін, залізник, кропив'янка, капуста, посмітюха, пробіл* тощо; б) у використанні аналогічного словотвірного засобу при творенні похідних від багатозначних слів: *приходити* (прибувати) – *прихід* (церковна спархія) і *приходити* (наставати, розпочинатися) – *прихід* (початок); *виступати* (видаватися вперед) – *виступ* (частина будівлі, гори тощо) і *виступати* (демонструвати щось на сцені) – *виступ* (процес репрезентації чогось на сцені). Семантичний різновид дивергенції пов'язаний з різним засвоєнням одного й того ж іншомовного слова, що зумовлює розщеплення його значення: *агент, агрегат, акт, апарат, орган, партія, структура, фаза, фактура*. Дивергенційні функціонанти мають по кілька значень, не пов'язаних між собою відношеннями перехідності (радіальна полісемія).

Десемантизація й *дефразеологізація* як механізми транспозиційних відношень пов'язані з втратою категоріальної семантики суфіксами збірності (*н'ять клавіатур, два ректорати*) та фразеологічної семантики окремими іменниками, які після втрати зв'язку з діагностуючим контекстом починають уживатися як метафори фразеологічного походження (*покласти око, пильне око, про людське око; око = думка*). Ці механізми є малопродуктивними.

Синтаксично зумовлені транспозиції простежуються на рівні словосполучення, речення, тексту. На рівні словосполучення такий перехід реалізується через утворення так званого імпліцитного порівняння, в результаті чого номінація явища, з яким порівнюється предмет, потрапляє в позицію головного слова: *І, гортаючи трагічні сторінки давнього минулого, думаю: яким же тяжким і тернистим був шлях народів-братів!* (О. Довженко). Як компонент художнього образу іменник пориває із власним денотатом і референційно співвідноситься із денотатом залежного компонента імпліцитного порівняння: *гортати*

сторінки минулого = гортати минуле. Синтаксична транспозиція як наслідок авторської характеристики, образотворчості пов'язана безпосередньо із самим актом характеристики або номінації.

Типовими реченнями, в яких з експресивною метою реалізується свідоме транспонування іменникової номінації на інший денотат, є речення зі складеним іменним присудком, де іменник, що набуває нового значення, може займати як позицію підмета, так й іменної частини складеного присудка (пропозиція речення): *Родина – це цемент людей, це єдине щастя, на яке може людина претендувати* (В. Винниченко).

Транспозиціогенні еліптичні конструкції, як правило, спричиняють зсув SGK-значення пропущеного іменника на інший, синтаксично залежний від нього (в дужках подано гіпотетичний пропущений член): *Мартофляк Ростислав, схильний до повноти й (уживання) алкоголю, пияк, волоцюга, люблячий батько, популярний громадський діяч... фантастичний коханець, промінь у моєму тілі, о Мартофляк!* (Ю. Андрухович).

Транспозиційні відношення *оказіонального характеру* спричиняються авторськими художньо-образними прийомами, як-от: ненормативне (діалектне, розмовне, авторське) слововживання, послуговування історизмами, старослов'янізмами в контрастуючому контексті (*сльози мов перло* – недискр., *зживіт мій вічний* – абстр., *починається лектура* – абстр. тощо) та деякими іншими випадками.

На рівні тексту транспозиції SGK іменника виявляють себе як специфічні типи метафор з дистантною мотивацією, які є елементами авторського модусу й окремим аспектом функціонування SGK іменника, реалізуючись за систему часткових моделей.

ВИСНОВКИ

Семантико-граматичні категорії – це лінгвістичні таксономічні одиниці, що виявляються в результаті наступного (після частиномовного поділу) етапу граматичної кваліфікації словесних одиниць, які через реальні властивості денотатів здійснюють певну компресію на власне граматичні величини або зумовлюють їх появу.

Іменник має п'ять SGK: “конкретні – абстрактні іменники”, “власні – загальні іменники”, “дискретні – недискретні іменники”, “збірні іменники” та “одиничні іменники”. Усі іменники поділяються на конкретні (реальної предметності) та абстрактні (граматичної предметності). За специфікою значення й особливостями його

представлення SGK іменника української мови виявляють дихотомічну природу (SGK із власне семантичною домінантою – “конкретні – абстрактні”, “власні – загальні” та SGK із квантитативно-дистрибутивною домінантою – решта іменників). Окрім цього, в українській мові наявні іменники, які є одиницями особливого, потенційного, „вільного” SGK-статусу (*кінець, ознака, результат, частина* тощо). Референційна віднесеність та SGK-статус таких одиниць виявляється тільки в контексті (коливається від словосполучення до речення). Номінуємо такі одиниці іменниками абсолютної синтагматичної природи (ІАСП).

Критерії поділу іменників на SGK визначаються а) спільністю семантичних і денотативно пов’язаних з ними граматичних рис (до останніх належить насамперед реалізація ГК числа); б) наявністю опозицій за класифікаційно подібними типами значень; в) наявністю / відсутністю конкретного значення без діагностуючого контексту. Спільною семантичною настановою, що слугує для об’єднання групи іменників в одне класифікаційне ціле є спосіб і ступінь розчленованості предмета, що відображується у свідомості мовця: кожен лівий член іменних SGK (конкретні / абстрактні; власні / загальні; дискретні / недискретні тощо) асоціюється з конкретним предметом більшою мірою, аніж правий. Таким чином SGK групуються за наявністю спільних додаткових денотативних сем, що супроводять архісеми предметності.

Транспозиція на рівні SGK іменника – це вмотивоване називання іменником первинно не властивого йому денотата (в конкретній ситуації – референта), що зумовлює зміну SGK-статусу цього іменника. У дослідженні розглядається переважно транспозиція в напрямку поповнення SGK-значень (імміграційна транспозиція). За ступенем закріпленості в мсві й відтворення в мовленні транспозиційні значення на рівні SGK іменника поділяються на такі типи: а) узуально закріплені парадигматичні (ті, які зафіксовані лексикографічно й розпізнаються без лексичної дистрибуції: *ват, знак, їуда, керівництво, клавіатура, титан* тощо); б) узуально закріплені синтагматичні (зафіксовані лексикографічно, розпізнаються за допомогою лексичної дистрибуції (*душевний злам, іскра натхнення, одинока соснина*) або ж творяться завдяки їй (транспонанти аналітичної збірності *арсенал інструментів, батарея пляшок, цілий гарем жінок* тощо); в) узуально незакріплені, але такі, що витворюються без порушень норм сучасної української літературної мови; творяться й розпізнаються переважно в синтагматичці – *майбутні Шевченки, граніт науки* тощо; г) оказіональні (реалізуються переважно в синтаксичних конструкціях, більших, ніж словосполучення, і являють собою специфічні різновиди метафору).

Іменниковим лексемам як репрезентантам СГК притаманні функції *метафорично-метонімічної* вторинної номінації, яка відбувається за типовими схемами. Для СГК із якісно-градаційною домінантою характерні переважно конотативно забарвлені метафоричні перенесення й конотативно нейтральні метонімічні; серед репрезентантів СГК із квантитативно-дистрибутивною домінантою переважають метонімічні перенесення, пов'язані із семантичною варіативністю макрокатегорії кількості. Художній контекст значно розширює схеми метафорично-метонімічної транспозиції.

Транспозиції *конверсивного* походження охоплюють випадки семантико-словотвірною ізолювання форм числа: однини (*погнали німця, український студент*) і множини (*безкраї очерети, стоять ячмені*). Реалізуються в схемах $\text{Sub}_{\text{abstr}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{concr}}$, $\text{Sub}_{\text{concr}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{abstr}}$, $\text{Sub}_{\text{onym}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{apelat}}$, $\text{Sub}_{\text{indiscr}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{discr}}$, $\text{Sub}_{\text{discr}} \rightarrow \text{Sub}_{\text{coll}}$.

Конвергенція на рівні транспозиційних значень СГК іменника проявляється в лексикографічному та кваліфікаційному нерозрізненні первинних семантем у низці афіксованих іменників з омонімічними суфіксами абстрактності – збірності й одиничності – недискретності: а) на *-ств-(о)* (нерозрізнення первинності абстрактної й збірної семантики) – *боярство, батрацтво, бурлацтво, кріпацтво* тощо; б) на *-ин-(а)* (нерозрізнення одиничної та недискретної семантики) – *вербина, осичина, полотнина, ясенина* тощо.

Дивергенція як транспозиціогенний фактор виявляє себе у двох видах – словотвірному (*приходить* (прибувати) – *прихід* (церковна епархія) і *приходити* (наставати, розпочинатися) – *прихід* (початок) та семантичному (різне засвоєння одного й того ж іншомовного слова, що зумовлює розщеплення його значення: *агент, агрегат, акт, апарат, орган, партія, структура, фаза, фактура*). Дивергенційні функціонанти мають по кілька значень, не пов'язаних між собою відношеннями перехідності (радіальна полісемія).

Десемантизація й *дефразеологізація* як механізми транспозиційних відношень пов'язані відповідно з втратою категоріальної семантики суфіксами збірності та фразеологічно зумовленої семантики окремими іменниками. Ці механізми є малопродуктивними.

Синтаксично зумовлені транспозиції пов'язані з комбінаторикою, позицією, еліпсисом окремих елементів, внаслідок чого одні іменники набувають контекстуального значення інших, синтаксично пов'язаних з ними або елімінованих. Цей аспект потребує окремого вивчення.

Щодо співвідношення ролі формальних та семантичних факторів транспозиції у сфері SGK іменника поділяються на а) власне семантичні (метафора, метонімія, семантична дивергенція); б) формально-семантичні (конвергенція, конверсія, десемантизація); в) формальні (еліпсис, контамінація).

Одиниці, утворені за участю конверсії та конвергенції (метонімія тут є обов'язковим фактором), вважаємо транспонантами найвищого ступеня, оскільки їхні опоненти (твірне й похідне слово) перебувають у відношеннях додаткової мотивації (зміна числової парадигми та етимологічний синкретизм афіксів відповідно). Транспонанти метонімічно-метафоричного механізму перенесення є транспонантами середнього (достатнього) ступеня. Утворення, що перебувають у відношеннях часткової мотивації (словотвірна дивергенція, семантична дивергенція запозиченого слова, – тобто лексико-семантичні варіанти з відношеннями радіальної полісемії), а також випадки з десемантизацію афіксів категоріальної семантики та дефразеологізацію номінуємо транспонантами низького ступеня перехідності. Іменники, які не пов'язані лінгвальними мотиваційними відношеннями (за культурологічними пресупозиціями на зразок *чайка* – “*Чайка*”) або не репрезентують повного набуття іншого SGK-статусу (типу *радість* – *радоці* – зміщення в бік конкретності; *Волга* – “*Волги*” – зміщення в бік загальності тощо), є псевдотранспозиціями.

Щодо місця транспозиційних значень у структурі SGK іменника, то частина з них є основними репрезентантами окремих SGK: а) підкатегорія „власні іменники” (астроніми, одноіменникові назви організацій, артефактів); б) підкатегорія „недискретні” (назви матеріалу за деревиною).

Транспозиційні значення SGK іменника широко функціонують у текстах різних стилів. Транспозиційне поповнення більш віддалених від категоріального центру предметності SGK-значень частіше виявляє конотацію. Серед номінацій, які, транспонуючись, набули пейоративної конотації, більшість становлять недискретні поняття. Саме недискретність супроводжується додатковими денотативними семами “невпорядкованість”, “невизначеність”, які трансформуються відповідно в конотативні “безлад”, “хаос”. Реальними й потенційними транспонантами, що надають конотативних відтінків усім вторинним номінаціям, є власні іменники (оцінна або культурологічна конотація). Існують визначені конотативно релевантні транспозиційні схеми: $Sub_{concr} \rightarrow Sub_{abstr}$; $Sub_{indisecr} \rightarrow Sub_{disecr}$ та $Sub_{indisecr} (coll) \rightarrow Sub_{sing}$ (конотація пов'язана із метафоричним перенесенням сем “нерозчленованість”, “сукупність” на

дискретний предмет). Новостворені, авторські та okazіональні транспозиції СГК, порівняно з лексикографічно фіксованими, конотують частіше.

Транспозиційні відношення у сфері СГК іменника охоплюють узуальні, okazіональні й потенційні вторинні значення, що може стати поштовхом до новітніх досліджень у галузі менталінгвістики, зорієнтованої переважно на концептосферу іменника, мовної синергетики, зокрема іменникової ентропії як міри семантичної визначеності / невизначеності основного мовного знака тощо.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Борецький В. В. Дихотомічна природа семантико-граматичних категорій іменника // Актуальні проблеми сучасної філології: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 13. – Рівне: РДГУ, 2005. – С. 92 – 94;
2. Борецький В. В. Неоднорідність семантико-граматичних розрядів іменника української мови // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: Збірник праць та доповідей Всеукраїнської наукової конференції. 12 – 13 травня 2005 року. – Хмельницький, ХНУ: 2005. – С. 6 – 8;
3. Борецький В. В. До поняття про семантико-граматичні категорії // Записки з українського мовознавства. Вип. 16: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 175 – 182.
4. Борецький В. В. Синтаксично зумовлені транспозиції у сфері семантико-граматичних категорій іменника // “Наукові записки” Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2007. Випуск 9 / Відп. ред. доктор філол. наук, проф. Н. Л. Іваницька. – Вінниця: ТОВ “Ландо ЛТД”, 2007. – С. 46 – 49;
5. Борецький В. Взаємодія формальних і семантичних чинників при транспозиції у сфері семантико-граматичних категорій іменника // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV – XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 88 – 90.
6. Борецький В. В. Динамічні процеси в структурі семантико-граматичної категорії “власні – загальні іменники” // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 67. Вип. 54. Філологія. – Миколаїв: Вид-во МГДУ ім. П. Могили, 2007. – С. 9 – 12.
7. Борецький В. В. Взаємопереходи в семантико-граматичній

категорії «конкретні – абстрактні іменники» // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 16 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: Дон НУ, 2008. – С. 46 – 50.

АНОТАЦІЇ

Борецький В. В. Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, 2008.

У роботі досліджено транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника української мови. Удосконалено традиційну класифікацію SGK іменника й встановлено, що SGK іменника притаманні переважно метафорично-метонімічні транспозиції, меншою мірою – конверсивні, ди- та конвергентні динамічні процеси, а також інші малопродуктивні транспозиційні явища (десемантизація, контамінація, інтерференція), що здійснюються за визначеними структурно-семантичними схемами й мають певний стилістичний потенціал.

Ключові слова: іменник, семантико-граматична категорія, транспозиційні відношення, метафорично-метонімічна транспозиція, конверсія, конвергенція, дивергенція, структурно-семантична схема транспозиції.

Борецкий В.В. Транспозиционные отношения в сфере семантико-грамматических категорий имени существительного. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, г. Киев, 2008.

В работе исследованы транспозиционные отношения в сфере семантико-грамматических категорий имени существительного украинского языка. Усовершенствовано традиционную классификацию SGK имени существительного посредством разделения последних по дихотомическому принципу, а также выделения имен существительных абсолютной синтагматической природы, которые имеют только референционную соотносительность и неопределенный денотат.

Имени существительному как репрезентанту СГК свойственны функции вторичной номинации, что приводит к транспозиции в сфере его СГК. Транспозиция на уровне СГК имени существительного – это мотивированное название существительным первично не свойственного ему денотата (в конкретной ситуации – референта), что детерминирует изменение СГК-статуса этого имени существительного. В исследовании рассмотрены преимущественно иммиграционные транспозиционные отношения. За степенью закрепленности в языке и воспроизведении в речи транспозиционные значения СГК имени существительного разделяются на следующие типы: а) узуально закрепленные парадигматические (те, которые зафиксированы лексикографически и идентифицируются без лексической дистрибуции: *ват, знак, їуда, керівництво, клавіатура, титан* и т. д.); б) узуально закрепленные синтагматические (зафиксированы лексикографически, идентифицируются с помощью лексической дистрибуции (*душевний злам, іскра натхнення, одинока соснина*) или же творятся благодаря ей (транспонанты аналитической собирательности *арсенал інструментів, батарея пляшок, цілий гарем жінок* тощо); в) узуально незакрепленные, но такие, что продуцируются без нарушений норм современного украинского литературного языка. Производятся и распознаются преимущественно в синтагматике: *майбутні Шевченки, граніт науки* тощо; г) окказиональные (реализируются преимущественно в синтаксических конструкциях, больших, чем словосочетание, и представляют собой специфические виды метафор. В зависимости от соотношения роли формальных и семантических факторов транспозиции в сфере СГК имени существительного разделяются на а) собственно семантические (метафора, метонимия, семантическая дивергенция); б) формально-семантические (конвергенция, конверсия, десемантизация; в) формальные (эллипсис, контаминация).

Лексикографически фиксированные транспозиционные отношения в сфере СГК имени существительного осуществляются более чем по тридцати регулярных моделях, но на материале живой речи эти модели более расширены, а в некоторых случаях (преимущественно на уровне предложения) невозможно определить их конечное количество. Транспозиционные значения СГК имени существительного широко функционируют в текстах разных стилей. Транспозиционные пополнения более отдаленных от категориального центра предметности СГК-значений чаще обнаруживают коннотацию.

Определены наиболее важные особенности каждой СГК имени существительного украинского языка и, соответственно, – оптимальные

параметры транспозиции в их сфере. Установлено, что СГК имени существительного свойственны преимущественно метафорически-метонимические транспозиции, в меньшей степени – конверсивные, ди- и конвергентные динамические процессы, а также другие малопродуктивные транспозиционные явления (десемантизация, контаминация, интерференция), осуществляемые по определенным структурно-семантическим схемам и имеющие свойственный им стилистический потенциал.

Ключевые слова: имя существительное, семантико-грамматическая категория, транспозиционные отношения, метафорически-метонимическая транспозиция, конверсия, конвергенция, дивергенция, структурно-семантическая схема транспозиции.

Boretskiy V.V. The relations of transposition in the sphere of the semantic-grammatical categories of noun. – Manuscript.

The dissertation for obtaining a scientific degree of Candidate of Philological Sciences, specialization 10.02.01 – the Ukrainian Language. – M. P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2008.

The author of the thesis studies relations of transposition in the sphere of the semantic-grammatical categories of noun in the Ukrainian language. The author improves the traditional classification of the semantic-grammatical categories of noun and determines that metaphorically-metonymical transpositions are mainly characteristic to the semantic-grammatical categories of noun, besides, the converse, divergent and convergent dynamical processes and also the other less spread phenomena of transposition (desemantization, contamination, interperention) which are realized according to the determined structurally-semantic schemes and have stylistic potential possibilities are less characteristic to the semantic-grammatical categories of noun.

Key words: noun, semantic-grammatical category, the relations of transposition, the metaphorically-metonymical transposition, conversion, convergence, divergence, structurally-semantic scheme of transposition.

Підписано до друку 08.05.2008 р. Формат 60x90/16.
Папір друкарський. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 1.
Наклад 100 прим. Зам. № 205.

Виготовлено з оригінал-макету у Вінницькому державному
педагогічному університеті імені Михайла Кошобинського.
21000, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

